

## ВИДЕН ПРЕДСТАВИТЕЛ НА СЪВРЕМЕННАТА НИ ЛИТЕРАТУРНА ИСТОРИЯ И КРИТИКА

ГЕОРГИ ДИМОВ

В уводните думи към мемоарната си книга „Среща с миналото“ (1977) акад. Г. Цанев пише: „И сега, като пристъпвам към моите спомени, аз изпитвам известна боязън. Мъчно е да се върнеш повече от 75 години назад.“ Такава боязън в известен смисъл изпитвам и аз, когато сядам да хвърля един, макар и бегъл ретроспективен поглед на литературното дело на нашия юбиляр, който тези дни завършва деветото си десетилетие. Защото, да се проследят пътят, изминат от доайена на съвременната ни литературна история и критика — това означава фактически да се очертае панорамата на литературния ни живот в продължение на седем десетилетия — от началото на 20-те години та чак до най-ново време. Един не само твърде продължителен период от националната ни история, но и наситен със съдбовни събития, изменили битието на народа ни, период, изпълнен с обществено-политически, социално-философски, културно-естетически процеси и явления, които извисяват националната ни научна и художествена мисъл на учудващи висоти. Задачата се усложнява и от факта, че Г. Цанев е бил не само непосредствен свидетел на цялото това бурно развитие, но е и участвувал най-активно в литературния живот на времето, прокараше дълбоки бразди в него, преминавайки през немалко изпитания.

Влюбен в литературата още от младежки години, неизменно общувал с нея и при най-неизгодни обстоятелства, дори и в окопите на фронта по време на Първата световна война, разкрила му много сурови истини, обвеян от идеите на Великата октомврийска социалистическа революция, бъдещият бележит литературен историк и критик ще остане и един от първите, който ще види и обоснове социално-класовите и идейно-художествените качества на първия възторжен певец на тая революция — Христо Смирненски.

Другарувал с поета години наред, участвувал заедно с него в събрания и митинги на партията, следял отблизо неговите творби в стихове и проза, когато през 1922 г. излиза стихосбирката „Да бъде ден“, Цанев ще ѝ посвети възторжена рецензия, за да продължи и по-късно да утвърждава все така проникновено поезията на пролетарския поет. „Рецензията ми за „Да бъде ден!“ излезе във в. „Младеж“, орган на Комсомола, на 12 март 1922 г. Това бе първата ми критическа работа — с нея влязох активно в литературния живот. Тя се появи почти едновременно със статията на Георги Бакалов „Червените ескадрони“ (в. „Народна армия“, 11 март 1922) — моята в неделя сутринта, Бакаловата в събота вечерта. Това бяха изобщо първите статии за Христо Смирненски“ — споделя по-късно критикът.

Още в своя литературнокритически дебют Цанев показва не само верен идейно-художествен усет, но и ясни марксистически разбирания относно природата на социалистическото изкуство, изказва проникновени съждения за новаторската същност на поетовото дарование, на поетиката му. „Работническата класа може да се радва на един сигурен успех в областта на изкуството. Няколко години на усилен борба, на повишена до крайна степен борческа енергия бяха достатъчни да израсне из самата тая бореща се класа поет, надмогнал, овладял реалността на суровата борба и способен да пресъздаде, възвее по един чисто художествен начин. . . Син на града, дете на пролетарска среда, сам борец в редовете на революционния пролетариат, неговата поезия не познава други мотиви освен болките и радостите, живота и мечтите, пораженията и победите на работната класа.“ Такива и подобни на тях мисли, разсъждения и характеристики срещаме в цялата тая статия, които улчават съществени черти от социалния и духовния свят на поета, от неговата новаторска поетика. По-късно Цанев ще се връща нееднократно към автора на „Да бъде ден!“, за да укаже на нови черти в творчеството му, да го брани от предубежденията и отричанията на буржоазната критика, да изтъква неговото идейно величие и художествено майсторство, да прави и по-общи изводи за социалистическото изкуство изобщо.

След този толкова сполучлив и методологически перспективен дебют начеващият критик започва все по-интензивно и все по-убедително да разгръща своето дарование, вмесва се все по-активно в текущия литературен живот. И ако в статията си „Нашите млади поети“ (1923) подчертава, че „нашата млада поезия се зароди под знака на революционните борби за осъществяване на комунизма, настанали след Европейската война“, изказвайки и правдиви мисли за нейните качества и недостатъци, като отправя и настойчив призив — „дай ни живота си, душата си и тия на своята класа в художествени образи или лирична изповед — ето нашето искане към младите пролетарски поети“, то в друга статия от същото време критикът ще нарече „мъртва поезия“ оная, която е плод на грубо съчинителство, негръйна от вътрешен огън, лишена от значителни идеи и човешки вълнения. Друг път пък ще обосновава чертите на истинската социална поезия и сочи отново примера на Смирненски, сравнявайки го с Ботев. „Социалната поезия в наши дни е преди всичко художествен израз на копнежите, на вековните стремежи, заложили в душата на народа като къли на бъдеще, на прогрес — стремежи към по-висши форми на живот, към простор и светлина. Нещо, което не умира нито на кръста, нито в огъня, нито от отрова, което живее вечно в душите на многото — ето това — и борбата за него — долавя днешният поет“ — се казва в статията „Към социална поезия“ (1924).

В ония преломни години за литературата ни, пък и за обществено-политическото ни развитие, Г. Цанев се утвърждава все по-решително като талантлив критик марксист, надарен с умение да открива млади дарования, да сочи чертите и пътя към жизненоправдиво, революционно-действено изкуство, и то в атмосферата на непреодолени сектантско-опростителски разбирания за литературата и за социалистическата литература по-специално. Тези негови качества се открояват особено ярко в статиите, публикувани в Бакаловото списание „Нов път“, появило се след Септемврийското въстание и станало трибуна на прогресивната и на социалистическата литература и критика. Списанието става по думите на Цанев школа за младите литератори, чието дарование бива оплодено от величието и погрома на първото антифашистко въстание, за да станат те негови идейно-художествени тълкуватели, да опоезизират страданията и болките, покрусата и надеждите на отрудените хора. От страниците на „Нов път“ темпераментният млад критик, свързан завинаги с прочутата

тройка септемврийски писатели — Н. Фурнаджиев, Ас. Разцветников, А. Каралийчев, — ще утвърждава техните творби в стихове и проза, ще разкрива оригиналното им дарование, ще сочи пътищата на новата социална поезия, ще я защитава от атаките на буржоазните литератори. И заедно с това ще се стреми да следи общото ни литературно развитие, ще расте и интересът му към съветската поезия, а и към националното ни литературно наследство.

Дори и когато след 1925 г. по причини, вече не един път изяснявани, критикът се откъсва за известно време от социалистическото движение и започва да сътрудничи на сп. „Златорог“, той продължава да се застъпва за жизнено-правдива литература, да утвърждава ония писатели, които създават високохудожествени произведения, да критикува посредственото, непълноценното, примитивното в разбиранията относно характера и задачите на художественото творчество. Макар в критическите си анализи, диагнози и прогнози да се ръководи предимно от личния си критически усет и вкус, както сам се изразява, макар и да не подчертава социално-класовата същност на много от разглеждащите произведения, той съумява да види във вярна светлина своеобразието на редица писатели и поети, определили облика на литературата ни между двете световни войни. Днес изследвачът на оная литература трудно може да отминее писаното от Г. Цанев за Смирненски и Гео Милев, за Фурнаджиев, Разцветников и Каралийчев, за Г. П. Стаматов, Ст. Загорчинов, Страшимиров, Йовков, Ил. Волен, Г. Райчев, Ат. Далчев, Багряна, Караславов, Орлин Василев, Хр. Радевски, Ем. Станев и др., при все че времето неизбежно внася своите корективи. Той е един от малцината, които своевременно видяха новото, което внесе в литературата ни писателите „септемврийци“, и неизменно ще следи творческото им развитие, изказвайки проникновени съждения и исторически правдиви оценки. „След Христо Смирненски, с когото е свързано началото на моята дейност като критик, в творческия ми живот влязоха Асен Разцветников, Ангел Каралийчев и Никола Фурнаджиев. Оформи се нашата „четворка“ (както ни наричаха) — с еднакви идейно-естетически позиции, художествен критерий и обществен идеал. И с еднакъв ентузиазъм и жажда за творчество“ — признава по-късно Цанев.

Оперативен критик по темперамент и естетическа нагласа, той прибегва често и до обобщаващи статии, за да очертае било облика на едно литературно направление или поколение, било проявите на определен литературен жанр. Винаги критичен към модернистичните литературни течения, особено към символизма, Цанев се откликва с възторжени думи и за Д. Дебелянов, и за Н. Лилиев, търсейки да види у тях ония черти, които придават на поезията им една жизнена и психологическа правдивост, интимно-човешка сърдечност, емоционална обаятелност. Показателно е наистина, че един такъв отрицател на символистичната поетика съумява да почувствува така непосредно съкровения свят на поета-символист Н. Лилиев, с когото е свързан и с тясна дружба, така топло описана от автора на книгата „Среща с миналото“. Дори и тогава, когато е бил „объркан в мрежата на сектантството“ и е отричал поезията му, той е обичал да чете стиховете на поета, учил ги е наизуст, „опивах се от тяхната музика и — както се казва — живеех с неговата поезия“ — признава мемоаристът. И когато през 1932 г. излизат избраните стихотворения на поета, Цанев обнародва в сп. „Златорог“ възторжена статия, която започва с думите: „Всред ужаса и надеждите на нашето време неговата песен звучи като плач на загубено дете. Печална и заковняла по други светове, тя ни въвежда в душата на поет, чийто нравствен идеализъм го отвръща от земята.“ Подобни статии говорят и за диференцирания подход на критика към творци, увлечени в една или друга степен по символистичната поетика, както и за отношението на тогавашната критика към тези творци, които едва в наше време

получават своята пълна и обективна оценка, освободени от пристрастията на онова време, от предубежденията на съвременниците им, от догматичните схеми и постулати.

„Изкуство и критика“ бе един от най-щастливите моменти в моята литературно-критическа дейност. „Съвременник“ и „ЛИК“ бяха опити да изляза от атмосферата на „Златорог“, която не можех вече да понасям. „Изкуство и критика“ беше постигнатата върховна мечта — да имам свое списание, в което да бъда напълно свободен и независим от нищо и от никого — признава Г. Цанев във вече споменатата мемоарна книга „Среща с миналото“. И наистина това списание е не само важен период в творческия път на редактора му и свидетелство за възвръщане към ония здрави марксистически принципи, които характеризираха дейността му до средата на 20-те години, но е и не по-малко важно явление в развитието на прогресивната теоретико-естетическа и художествена мисъл. И както вече не един път се е подчертавало, то изиграва благотворна роля за изява и утвърждаване на толкова много нови имена на прогресивни писатели, на писатели комунисти и антифашисти. Уводната статия на книжка първа свидетелствува най-добре както за програмата и насоката на списанието, така и за идейно-естетическите позиции на главния му редактор, осъзнал историческата необходимост от създаване и утвърждаване на социалистическо-реалистическото изкуство. Ето какво четем в тая уводна статия: „Въпреки сложната мрежа от пътища и отклонения тя (българската литература) стъпва в своя верен път. И тоя път я води към един по-сигурен, по-здрав, по-проникуебен художествен реализъм (т. е. социалистическия реализъм, наричан тогава, както е известно, художествен по цензурни съображения). Въпреки романтичните склонности, до известна степен впрочем законни, у някои наши писатели съзнанието, че реалистичният метод дава най-верни и неотразими внушения за човека и света, става все повече и повече господстващо. Социалното чувство в своите различни степени — от топлото човешко съчувствие до революционния позив — се налага като характерна черта на днешната българска литература. Тя дири национално отличителното в бита и душата на българина. Дири път към възделенията на народа. Най-хубавият неин стремеж е, че иска да бъде проста и предметна в своя израз. Една от най-положителните ѝ страни е, че утвърждава вярата в човека и любовта към земята.“

Колкото и тези думи да са съобразени с обстановката у нас през 1938 г., когато фашистката цензура следи всяка проява на прогресивната мисъл, те явно са в съзвучие с идейно-естетическите процеси, характерни за възмогващата се тогава социалистическа литература, която вече привлича все по-голям брой писатели и поети, издигнали я до високи върхове. „Изкуство и критика“ става трибуна за изява и на цяла редица млади, начинаещи творци като Ем. Станев, Ст. Ц. Даскалов, Павел Вежинов, Валери Петров, Богомил Райнов, Александър Геров, Ал. Муратов, Бл. Димитрова и др., а и на много от утвърдените ни прогресивни писатели. Все по-широко място по страниците на списанието намират и някои произведения на светската литература, а и на други чужди автори. И с тази си литературно-организационна дейност Г. Цанев допринася извънредно много за утвърждаване на реалистическата и социалистическо-реалистическата литература, за изява на цяло поколение млади и утвърдени писатели, които след народната победа през 1944 г. ще определят облика на новата ни социалистическа литература.

Изобщо в периода между двете световни войни Г. Цанев живее непосредно — и научнотворчески, и емоционално — с проблемите на съвременната му литература, направил е от нея смисъл на живота си. Но той често обръща поглед и към великата руска литература, а по-късно и към светската литература, оказали се така плодотворни и за развитието на българската литература. В няколко

статии той разкрива някои от връзките на възрожденските ни писатели с руските, в други очертава ръста и значението на такива колоси като Л. Толстой. Изследванията на Цанев: „Л. Каравелов и руската литература“, „Херцен и Ботев“, „Гогол и българската литература“, „Руската литература у нас“, „Маяковски у нас“ и др. представляват интерес не само с изнесените факти, но и с верните характеристики, с правилната си методологическа основа, с възторженото си отношение към класиците на руската литература, възприемани и четени в България, за да окажат и благотворно въздействие върху националния ни литературен процес.

Когато днес препрочитаме статиите и рецензиите на Г. Цанев за онези български писатели, които чертаеха параметрите или подсказваха насоките на литературния процес през 20-те и 30-те години, не може да не се удивим на активността и прозорливостта на критика, на умения му да улови характерното у всеки, да впише в едно естетически анализ и социологически съждения, психологически наблюдения. Дори и тогава, когато декларира, че го интересува предимно художествената творба като естетически феномен, той държи сметка и за обществената атмосфера на времето. Колкото и оценките и характеристиките му за писатели и творби да не изхождат от еднакви социално-класови позиции и критерии през различните периоди на критическата му дейност, неотклонно ще утвърждава реалистичната литература, ще търси нейното нравствено-естетическо въздействие.

В послеслова към книгата си „Критика“ (1961) Цанев пише: „Статиите, които съдържа тоя том, обхващат един период без малко 40-годишен — от 12 март 1922 г., когато излезе във в. „Младеж“ първата ми критическа работа (рецензията за сбирката на Хр. Смирненски „Да бъде дев“), до днес. Период достатъчно дълъг, за да може човеки да греша, и да се поправя.“ И по-нататък: „Избраните литературно-критически статии предлагат на днешния читател това, което е могло да бъде постигнато при обективните обстоятелства, в които се развиваше нашата литература през тежкото време преди 9. IX. 1944 г., и при субективните възможности на автора. Не бих искал да прехвърля на времето всичките си грешки, като се утешавам с мисълта на Белински, че „само оня не се е лъгал в истината, който не е търсил истината“. Признания наистина достойни за една творческа личност, изминала плодотворен път, но изживявала и не едно изпитание, способна да погледне и критически на създаденото, за да се видят и неизбежните отклонения, а още повече да се открият несъмнените завоевания, до които се е домогнала в „търсене на истината“, в беззаветното служене на родната литература. Затова в летописа на националната ни критическа мисъл Г. Цанев ще остане не с грешките и колебанията — резултат и на обективни обстоятелства, и на субективни предразположения, — а с ония верни прозрения, оценки и характеристики, които са насочвали литературата ни по пътя на правдивото отразяване живота на народа и са утвърждавали прогресивното и демократичното, исторически перспективното и естетически непреходното.

\*\*\*

Десетилетията след Девети септември показаха, че темпераментният критик Г. Цанев, който така живо и непосредно откликваше на всяко по-значително литературно явление, който така вярно улавяше и общите тенденции на литературното развитие, сочеше и задачите на литературната критика и т. н., че може да изследва все така успешно и литературното ни наследство, да се връща към предходни епохи, да очертава релефа на литературното развитие, особено от Освобождението насам. Неговите четиритомни „Страници от исто-

рия на българската литература“, „Пътят на Яворов“, „По пътя на реализма“, „Традиции и новаторство“, „Книга за критиката“, „На литературни теми“ и др., излизали през различно време на социалистическото ни четиридесетилетие, разкриват облика на Г. Цанев като литературен историк, показват уменията му да съчетава критическия и историческия подход към литературата от миналото, към процесите, характерни за литературното ни развитие. Нещо повече, с присъщата си отзивчивост той се намесва и в споровете около осветляване на литературната история, за периодизацията на литературното развитие, за началото на критическия реализъм и т. н. А понякога прескача и във възрожденската епоха, за да изкаже интересни съждения било за характера на романтизма в тосканската българска литература, било за да го види в съпоставителен план със сръбския романтизъм.

Особено трайно го занимават обаче проблемите на реализма, на критическия реализъм, чийто генезис той съглежда още в творчеството на Петко Славейков, за да се открие по-ярко у Каравелов, а след Освобождението да стане водещо направление в националната ни литература. „Критическият реализъм у нас има дълга история — пише Цанев в студията си „Начало и развой на критическия реализъм в българската литература“. — Той обхваща огромна част от българската литература в нейното развитие от средата на XIX в. насам. И тая критико-реалистична литература, която в своето начало и в първите си високи моменти на развитие е свързана с нашето Възраждане, има, общо взето, реалистичен характер. Садиментализмът и романтизмът, които през миналия век имат в някои други страни видни представители, у нас не съществуват като определени направления; те засягат само повече или по-малко творчеството на отделни автори, при което най-значителни са проявите на романтизма. Прояви на романтизма има и след Освобождението, тогава се появяват и други, по-широко развити течения, но в основни линии нашата литература си остава реалистична.“ На основата на тия си именно основни концептуални възгледи за историко-литературното ни развитие той ще разглежда писатели и произведения, ще очертава тяхната идейно-естетическа, социално-нравствена същност, тяхната поетика, ще определя мястото им в националния литературен процес. И когато някои от формулировките му или по-общите му съждения предизвикват едни или други възражения, той ще отстоява все така темпераментно своите възгледи, но е готов и да ги коригира и уточни, щом обективният историко-литературен материал налага това. С още по-голяма готовност той е склонен да изостави предишни характеристики и оценки, плод на догматични схеми и сектантски предубеждения, на които не бе чуждо нашето литературознание за известен, макар и кратък период. По необходимост както литературнокритическите, така и историко-литературните му работи носят печата на времето, когато са писани, но се отличават и с усилия за преодоляване на вулгарно-социологически рецидиви, за едно по-широко и творческо тълкуване на художествените явления. При неизбежните противоречия, които съпътствуват литературоведческото му дело, едно все по-пълно овладяване на марксистко-ленинската методология е характерно за усилията му да върви в крак с времето. Макар да не е склонен към теоретически занимания, макар да е чужд на един по-сложен философско-психологически подход към литературните процеси и явления, в работите му винаги са чувствава големият ерудит, обективният изследовател на фактите, чиято логика го извежда до правилни трактовки и изводи.

Г. Цанев е един от малцината литературоведи, които се стремят да имат цялостен поглед върху литературния живот. Затова и аред с художествените явления той отделя немалко внимание и на проявите на литературната критика. Ще иска да види нейните по-значителни прояви още през възрожденската епоха и ни е оставил верни характеристики за критическата дейност на Н. Бон-

чев, В. Друев, Хр. Ботев, а ни въвежда и в литературнокритическата атмосфера през първите десетилетия след Освобождението, както и на някои моменти на марксистката критика. Колко много го занимават тези проблеми, свидетелствува и сборникът със статии „Книга за критиката“ (1980). Убеден, че за осветляване на художествените явления литературният историк и критик трябва да си взаимодействуват, Цанев иска да види доколко в миналото, пък и в наше време критическата мисъл е била в съзвучие с обективните литературни процеси и е утвърждавала прогресивните идейно-естетически тенденции в националния духовен живот.

Когато разглеждаме делото на Г. Цанев като литературен историк, не може да не се държи сметка и за обстоятелството, че той насочи погледа си към литературното ни наследство в един момент, в който литературознанието ни не беше се още освободило окончателно от известни догматични вулгарно-социологични схеми. Както е известно, и преди, и през първото десетилетие след Девети септември над редица големи писатели тегнеха предубеждения от различно естество и творчеството им намери своята истинска оценка едва по-късно. Тази еволюция към една съвременна научна марксистко-ленинска трактовка на националната ни литература се откроява и в историко-литературните изследвания на Цанев. Стига само да се вземем в по-късните негови трудове, а и в по-късните издания на „Страници от историята на българската литература“, за да се уверим в наличието на подобна плодотворна еволюция и методологическо съзряване. В това отношение са му помагали неговият верен естетически усет, вродената му и култивирана способност да открива съвременното художествено талантливото, идейно прогресивното, здравето нравствено-емоционално начало — присъщи черти на всяко истинско изкуство.

Ако Цанев е най-силен, когато портретува образа на даден писател, когато очертава своеобразието на неговата творческа индивидуалност, когато анализира дадено произведение, той проявява и подчертано умение, когато характеризира и цели исторически периоди, за да очертае направления и тенденции, определящи противоречивото съдържание на литературния процес през епохата. Колко находчиво той онаслювява първия том от „Страници от историята на българската литература“ (1967) : „С патоса на възторга и изобличението“, обосновавайки тезата си с творчеството на Вазов, З. Стоянов, А. Константинов, Г. Стаматов, както и със студията „Начало и развой на критическия реализъм в българската литература“. Тези две насоки — възторгът и изобличението — нанстина са най-характерни за ония писатели, пък и за цялото ни литературно развитие след Освобождението. При това, както вече бе отбелязано, Г. Цанев умее да характеризира литературния живот през даден период в най-тясна взаимозависимост от обществено-политическите, социалните и общокултурните процеси на времето. Ето как започва обзорната глава за литературния живот от Освобождението до края на 80-те години : „Времето от Освобождението до края на 80-те години — това е най-бурният период в нашата история до Първата световна война. Изпълнен с главоломни политически събития, с напрегнати обществени прояви и интензивен културен живот, той записва в своите страници и първите блестящи плодове на художественото творчество. След дълги векове на робство и след епохата на героични борби — при настъпилите нови условия за свободна прозява — се отприщват и бурно разцъфтяват творческите сили на народа във всички области на обществения живот и на културата.“ И по-нататъшното изложение ни сродява с противоречивата социалнополитическа атмосфера на това първо десетилетие свободен живот, когато се преплитат разнопосочни тенденции, залагат се основите на новата държава с нейните политически и културни институции, когато се раждат и едни от най-значителните творби в стихове и проза. А същевременно се поя-

вяват и първите критико-естетически спорове, за да се обособят по-късно, през 90-те години, в няколко ясно разграничени линии, всяка със своя философско-естетическа основа.

При всички си широкообхватен поглед към различните периоди на литературната история, най-трайно вниманието на изследвача е задържано от творчеството на Вазов, разглеждано от различни аспекти. А в „Страниците“ отделните литературни жанрове на народния поет са получили обстойна трактовка с присъщата му методология и пристрастия. Вазовото наследство е използвано нашироко, за да бъде обоснован характерът на критическия реализъм в следосвобожденската литература, както и при очертаване на основните линии в литературното ни развитие до края на Първата световна война.

Съумял да види и характеризира водещите тенденции и значителните явления на епохата, Цанев с основание заключава, че критическият реализъм „достига своето най-широко развитие през 90-те години и началото на 900-те години, когато отбелязва най-високи художествени постижения в творчеството на Вазов, Алеко Константинов, Елин Пелин и притежава най-голяма изобличителна сила и социален патос“, когато положителният герой се търси главно „в различните слоеве на трудовия народ“. По-късно това основно направление в българската литература претърпява различни трансформации, губи от предишната си сила, придобива нови акценти във време, когато се залагат вече основите на социалистическия реализъм, върху чиито принципи се раждат едни от най-значителните художествени произведения между двете световни войни. Разбира се, и тогава в периода между двете войни „със своето критическо отношение към буржоазно-фашисткия строй, с изобличителните си творения, със своя смях и изобличителни изображения те (критическите реалисти) подкопаваха основите на класовото господство, подбиваха доверието на масите в буржоазно-фашистката власт и по тоя начин подпомагаха борбата на народа против нея. През цялото време между двете световни войни, обективно взето, критическият реализъм беше верен съюзник на социалистическия“ — заключава с основание Цанев, разкрил за първи път от марксистически позиции характера и етапите на това водещо направление в националната ни литература.

За усилията и умението на Цанев да ни сродява с литературния живот през определени епохи чрез сийтетични обзори, в които вплита и портретни характеристики, и детайлни анализи, изградени върху богат и разнообразен материал, върху данни, почерпани от всякакъв род източници, говорят и двете му панорамни студии „Литературни направления и борби на прелома между две столетия“ и „Търсене на нови пътища в българската литература“. Съчетавайки умело историческия и критическия подход, изследвачът ни разкрива сложната и противоречива картина на социално-политически домогвания и културно-естетически търсения, на преодоляване на дотогавашни традиции и възвестяване на нови философски и художествени принципи. Тук Цанев отново се стреми към едно синхронно разглеждане на обществено-политически прояви и гражданско-нравствено поведение, на литературно-художествени изяви и теоретико-критически писания, на социални пориви и естетически търсения. От изложението ние долавяме културно-естетическите процеси, в които активно участвуват от 90-те години насам д-р Кръстев, Пенчо Славейков, Яворов, Петко Тодоров, Страшимиров, Кирил Христов и мнозина други приемници и защитници на новите модерни веяния, характерни за тогавашната европейска литература. В сложността и многообразието на тия процеси ясно са очертани параметрите и на реалистическата, и на социалистическата литература, както и мястото на марксистическата критика на Д. Благоев и на неговите следовници, на социалистическите идеи, които обикват тогава много писатели, тръгнали по-късно по различни идейно-естетически пътища.

Не може да не се забележи, че Г. Цанев има подчертано критическо отношение към символизма като литературно течение, извиквало и на времето, и по-късно най-противоречиви оценки. Едва в наше време то получи всестранината си характеристика чрез редица монографични изследвания. Още през 30-те години обаче Цанев проявява диференцирано отношение към отделните представители на това течение, и както вече бе посочено, написва възторжени статии за Н. Лилиев и за Д. Дебелянов. А по-късно ще осъзнае някои свои предубеждения и ще се стреми да види това общоевропейско литературно течение и в неговата културно-историческа определеност, и в неговата българска специфика, в разнобразните му прояви на българска почва.

Ако краят на Първата империалистическа война и особено Великата октомврийска революция изменяха светогледа и естетическите възгледи на много световни писатели, то тези две събития имаха за българите съдбовно значение. Те „ще окажат върху представителите на символизма, както и на реализма, и на пролетарско-революционната литература решително въздействие. Въздействие, което ще промени съдбата и характера на литературните направления в българската литература“ — пише с основни Цанев. Тук изложението му също се отличава и с верните си социалнополитически характеристики, и със съжденията си относно диалектичното взаимодействие между мирогледно-граждански трансформации и културно-естетически търсения, и с правдивите прогнози за бъдещото литературно развитие. И в тия исторически обусловени трансформации не е пропуснато да се подчертае и ролята на младата съветска литература, на общите демократични обществени движения, подхранващи все по-постоянно стремеж към нови пътища и хоризонти, и то в атмосфера на все още непреодолени трагични настроения, на скептицизъм, резигнация, униние.

С верен марксистически поглед Цанев е успял да улови цялата сложност и противоречивост на десетилетието след войната, и то не чрез дълги философско-психологически теоретизации, а като се опира на най-разнородни данни, признания и на всякакъв род писания на хората от онова време. Кратките очерци, включени в обзорното изложение за мнозина писатели, живели и работили през това десетилетие, уплътняват изложението и ни дават възможност да видим терзанията им — граждански и художествени, усилията им да намерят пътя към спасителния бряг. И в тия търсения и лутания Септемврийското въстание от 1923 г. ще се окаже съдбовно за отрезвяване на мнозина, които бяха увлечени по разните „изми“, а други ще тръгнат по-смело по ония нови пътища, за които така страстно мечтаеха, за да видят осъществени съкровените си гражданско-хуманитарни и културно-естетически идеали. Обстояния си историко-литературен, критико-аналитичен обзор, наситен с толкова правдиви характеристики и научно-перспективни съждения, авторът завършва с думите, „че откритото, постигнатото при търсене на нови пътища за творчество през първата половина на 20-те години продължава да се развива и по-нататък — през втората половина на 20-те и през 30-те, и през 40-те години при нови условия. Постиганията се превръщат в национална литературна традиция, в плодна основа за художествена дейност, върховете на която са отблязани с нови търсения. Продължават да се развиват в българската литература революционните и демократичните тенденции, както и хуманистичните. Особено се засилват и обхващат нашироко литературата родените от Септември 1923 г. антифашистки настроения, които обединяват писателите комунисти, демократи и хуманисти. Антифашистките тенденции в художественото творчество са най-характерният белег на огромна част от българската литература между двете световни войни.“

Когато през 60-те години и в национален, и в международен мащаб оживено започнаха да се обсъждат проблемите за традицията и новаторството,

Цанев, който никога не е могъл да стои настрана от дискусиите на деня, ще излезе с обстойна студия по тия актуални въпроси. И с омьдреността на годините и натрупания житейски и литературоведчески опит обосновава правдивата мисъл, че и „нашата днешна литература, продължавайки най-хубавите национални традиции, ги оплодява с новаторски търсения“, търсения „естествено и органически свързани с целия наш обществен строй — новаторски по своята същина“. И в тая връзка авторът изказва множество принципиални съждения, способни да предпазят от увлечения в една или друга насока, каквито се срещаха в ония години. Както винаги, така и сега литературната история се оказва твърде поучителна за приемствеността в литературното развитие, предлагайки ни толкова много доказателства „кое си остава като трайна традиция, кои новаторски тенденции са дали здрав плод и сами са се превърнали в традиция и кое, дошло с претенции за новаторство, е отдавна вече мъртво, без дори да е било някога истински живо“. Като закономерен процес в литературното развитие новаторството не бива да се откъсва от прогресивните, демократичните национални традиции, защото „новаторството е ново семе в разораната почва на хубавите национални традиции“, подчертава Цанев. И в заключение пише: „народност, партийност, хуманизъм, възпелени във висока художествена форма с неповторими черти — ето белезите на нашето изкуство“ — т. е. на изкуството на социалистическия реализъм.

Твърде разнообразни са в жанрово и тематично отношение изследванията на Цанев, посветени на българската литература. И портретът, и очеркът, и проблемната статия, и обзорът, и рецензията, и краткият отзив, и обстойното изследване на определен литературен период или направление, а и на даден литературен жанр са еднакво използвани в дълголетната му литературоведческа дейност. И всякога ще иска да обоснове къде се крият причините за социално-нравствените, културно-естетическите, идейните и емоционалните ценности на разглежданото литературно явление, в какво се изразява творческото своеобразие на даден писател.

Прави впечатление, че интересът на Цанев отдавна е насочен към историческия роман. Още през 1934 г. той пръв дава най-висока оценка на романа на Ст. Загорчинов „Ден последен — ден господен“, за да се върне отново към него по случай второто му издание, характеризирайки го като „най-хубавият исторически роман у нас“. Една ярна оценка, не декларативна, а детайлно и убедително обоснована. През 1942 г. той отново се връща към историческия роман, но този път вече за да проследи цялостното му развитие у нас, хвърляйки поглед и върху други литаретури, очертавайки и неговата специфика като жанр за художествено пресъздаване на исторически събития и личности. В това отношение показателна е и статията му „Някои проблеми на българския исторически роман между двете световни войни“ (1963). И сега бурното развитие на романа се разглежда в зависимост от новата обществена и идейна атмосфера на времето. Сред множеството романи с исторически сюжет критикът съумява върно да разграничи талантливото от посредственото, да посочи на какво се дължат сполуките на едни автори и провалите на други. „Срещу мътния порой от патриотарски исторически съчинения се появиха романи, в които се поставяха идейно-художествени проблеми, пряко свързани с прогресивния дух на времето. Такъв е преди всичко „Ден последен — ден господен“ (1931—1934) от Стоян Загорчинов.“ Възторжената характеристика е подкрепена и с признания на самия писател — признания, особено показателни за световъзприемането и душевността му, за замисъла му при концепиране и реализиране на бележитата творба. И както винаги, така и сега Цанев ще подири връзката на създадените тогава плодотворни традиции с по-късното развитие на историческия роман. „Постигнатото от историческия роман между двете световни войни — в който постепен-

но се формира методът на социалистическия реализъм — е една наследена плодотворна почва, соковете на която подхраниха развитието и разцвѣта на историческия роман и изобщо романа след Девети септември 1944 година.“ Не може да не се признае, че това са едни от най-обстойните и обосновани статии в българското литературознание за този жанр, разпфтял с особена сила през последните десетилетия.

Очевидно не е възможно в статия от характера на настоящата да бъдат посочени аналитично всички проблеми, занимавали нашия юбиляр в течение на повече от седем десетилетия. Не мога обаче да отмина една по-особена негова книга, която има и изповеден характер, и представлява истинска документална хроника на неговия житейски и творчески път, а в известен смисъл — и на литературния живот между двете световни войни. „Среща в миналото“ — така авторът, вече на преклонна възраст, онаслювява своите мемоари, превърнали се наистина в една богата панорама на онова, което е изпѣлвало живота му, давало е смисъл на цялото му съществуване. В уводните думи той признава, че ще използва най-различни източници, ще привежда най-разнородни свидетелства, за да документира най-пълно изложението. „Ще ме интересува литературният живот в ония години, през които съм участвувал активно в него. Не пиша литературна история. Не ме блязи и перото на белетриста. Намерението ми е само да дам известни картини от литературния бит, от далечното литературно всекидневие. Ще засегна дейността на цялото мое поколение, с което съм свързан в литературното движение след Първата световна война.“ Замисъл, оправдан и полезен във всяко отношение, намерил своето пълно осъществяване в книгата, която се чете с истинско увлечение, сродявайки ни с един осмислен творчески живот, с изпитанията, тревогите, надеждите и търсенията на цяло едно поколение, давало съдържание и насока на литературното ни развитие.

Днес от върха на своите 90 години честитият юбиляр може да обгърне с удовлетворение изминатия път, наситен с толкова много творческо напрежение и с непреходни историко-литературни и критико-оценъчни завоевания. Те заемат едно от предните места в усилията на националното ни литературознание да даде марксистко-ленинска трактовка на многовековното ни литературно развитие, да разкрие закономерностите на литературния процес, да посочи и утвърди онези принципи и предпоставки, извеждащи към голямото изкуство. Безпределната всеотдайност на акад. Г.Цанев към литературата, неотменният му стремеж да я насочва по пътя на все по-пълно сродяване с народната съдбовност, с борбите за социален и духовен прогрес могат да бъдат поучителен пример и за новите поколения. Нека всеобщата признателност към делото на честития юбиляр—доайен на съвременната ни литературна история и критика — укрепва силите и духа му още много години.